

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 35 (4)/2015, s. 69–83

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2015.055>

BOGUSŁAW DYBAŚ*

Inflanty nowożytne – czynniki szlacheckiej migracji *versus* stabilizacji**

Livonia in the Early Modern Period – factors of nobility migration vs. stability

Streszczenie: Aktem konstytuującym szlachtę inflancką i stabilizującym jej pozycję społeczną było wydane w 1561 roku *Privilegium Sigismundi Augusti*, do którego odwoływano się przez całą epokę wczesnonowożytną, niezależnie od przynależności państwowej do Rzeczypospolitej, Szwecji czy Rosji. Mobilność szlachty inflanckiej w sensie społecznym i geograficznym określały trzy czynniki: 1) własnie przynależność i powiązania z różnymi metropoliami i służba Infantczyków na rzecz tych mocarstw, 2) powstawanie na terenie

* Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, ul. W. Bojarskiego 1, 87-100 Toruń; Polska Akademia Nauk, Stacja Naukowa w Wiedniu, Boerhaavegasse 25, 1030 Wien; e-mail: dybas@umk.pl.

** Artykuł powstał w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyzszego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015 (grant nr 0156/FNiTP/H12/80,2011).

Inflant nowych struktur państwowych, jak np. Księstwo Kurlandii, wreszcie 3) toczone na terenie Inflant i angażujące tamtejszą szlachtę konflikty zbrojne.

Abstract: The Privilege of Sigismund Augustus (Latin: *Privilegium Sigismundi Augusti*) was an act issued in 1561, which constituted the Livonian nobility and stabilized its social position. It had been a significant benchmark throughout the whole early modern period, regardless of whether Livonia's territory belonged to the Polish-Lithuanian Commonwealth, Sweden or Russia. Social and geographical mobility of the Livonian nobility was shaped by three factors: 1) Livonians' service for and affiliations with the aforementioned empires, 2) new state-structures in Livonia, such as the Duchy of Courland, 3) armed conflicts on Livonia's territory, which involved the local nobility.

Słowa kluczowe: reformacja, Privilegium Sigismundi Augusti, szlachta, wojny północne
Keywords: the Reformation, the Privilege of Sigismund Augustus, nobility, the Northern Wars

Jeśli jako migrację przyjmujemy wyjście lub przybycie do danego kraju, a jako stabilizację trwanie w danym miejscu, to społeczności szlacheckie, podobnie jak inne grupy społeczne, charakteryzują się oczywiście różnym stopniem mobilności czy też — stabilizacji. To jest pewien truizm, nie zamierzam wchodzić w rozważania teoretyczne, chciałbym jednak zwrócić uwagę, że w przypadku szlachty motywacje czy stymulacje w tym zakresie miały odmienny charakter niż w przypadku innych stanów (np. mieszczan czy duchownych). W tym kontekście, szczególnie w odniesieniu do szlachty, zwłaszcza w epoce nowożytnej, zagadnienie migracji versus stabilizacji możemy rozumieć nie tylko ściśle geograficznie, ale też w sensie społecznym czy gospodarczym. To właśnie szlachta była tą grupą społeczną, której status w ciągu całej epoki nowożytnej zmieniał się i dopasowywał do nowych wyzwań¹. Przemiany mogły mieć wymiar właśnie ekonomiczno-

¹ W tej kwestii zob. projekt realizowany w Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas (GWZO) w Lipsku: „Von Ständegesellschaften zu Nationalgesellschaften. Elitenwandel und gesellschaftliche Modernisierung in Ostmitteleuropa (1750–1914)” (<http://research.uni-leipzig.de/gwzo/index.php?Itemid=1086>, dostęp 26 IX 2015) oraz programowe teksty kierownika tego projektu, prof. Michaela G. Müllera: M. G. Müller, *Adel und Elitenwandel in Ostmitteleuropa. Fragen an die polnische Adelsgeschichte im ausgehenden 18. und 19. Jahrhundert*, „Zeitschrift

-społeczny (gdy średniowieczne rycerstwo staje się ziemiaństwem korzystającym z koniunktur nowej epoki), kulturowy (gdy rycerskie mity średniowiecza się dezaktualizowały, by przytoczyć tu bohatera powieści Miguela de Cervantesa y Saavedra, Don Kichote z Manczy, czy też już z perspektywy XIX wieku bohaterów powieści Aleksandra Dumas „Trzej muszkietierowie”, historii rozgrywającej się we Francji epoki kardynała Richelieu i budowy absolutyzmu), ale też polityczno-ustrojowy, gdy alternatywnie do absolutyzmu władcy to szlachta właśnie mogła stać się czynnikiem sprawującym *de facto* władzę, jak miało to miejsce w polsko-litewskiej Rzeczypospolitej, lub odwrotnie – warstwą nowej biurokratycznej i wojskowej elity, ale ściśle podporządkowanej absolutnemu władcy, jak było w wielu monarchiach Europy w XVI–XVIII wieku.

W kontekście przemian, którym ulegała nowożytna szlachta, na przykładzie migracji versus stabilizacji chciałbym zwrócić uwagę na Inflanty, obszar chyba w tym kontekście ciągle niedoceniany, który jednak – w średniowieczu zwłaszcza w czasach nowożytnych – można traktować często jako swoistą soczewkę procesów toczących się w całej Europie, czy także – z nieco węższej perspektywy – w polsko-litewskiej Rzeczypospolitej.

Poniższe uwagi nie są efektem systematycznych badań i przemyśleń, lecz jedynie spostrzeżeniami na marginesie własnych prac, często jednak koncentrujących się wokół szeroko rozumianej szlachty inflanckiej epoki nowożytnej². Losy owej szlachty inflanckiej są dość charakterystyczne i do-

für Ostmitteleuropa-Forschung” 2001, Bd. 50, Nr. 4, s. 497–513; idem, *Der polnische Adel von 1750 bis 1863*, [w:] *Europäischer Adel 1750–1950*, hrsg. von H.-U. Wehler, Göttingen 1990, s. 217–242; jednym z efektów tego projektu, odnoszącym się do terenów inflanckich, jest monografia: M. Mesenhöller, *Ständische Modernisierung. Der kurländische Rittersadel 1760–1830*, Berlin 2009.

² B. Dybaś, *Uwagi na temat elity województwa inflanckiego w XVII–XVIII wieku*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 243–253; idem, *Szlachta wobec wojny. Województwo inflanckie podczas wielkiej wojny północnej*, [w:] *Między Barokiem a Oświeceniem. Wojny i niepokoje czasów saskich*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 2004, s. 20–28; idem, *Szlachta piltyńska wobec wojny i Rzeczypospolitej w 1625 roku. Przyczynek do dziejów „społeczeństwa obywatelskiego”*, „Res Historica” 2005, t. 20 [księga pamiątkowa dr. Adama Andrzeja Witusika, red. H. Gmiterek, G. Jawor, Lublin 2005], s. 57–65; idem, *Wokół przywilejów piltyńskich. Przyczynek do pozycji szlachty inflanckiej*

brze chyba ilustrują zjawisko, a przynajmniej są ciekawym przyczynkiem do zjawiska, o którym mowa.

Jako Inflanty rozumiem tu dawne średniowieczne Inflanty (niem. *Alt-Livland*), czyli całość obszaru średniowiecznego kraju o nader skomplikowanej strukturze ustrojowej, terytorialnie pokrywającego się niemal dokładnie ze współczesnymi republikami bałtyckimi, Łotwą i Estonią. Inflanty są z pewnością tą krainą nadbałtycką, w której w epoce nowożytnej zachodziły największe i najbardziej gwałtowne zmiany w różnych obszarach życia, w polityce, w sferze religijnej, społecznej i gospodarczej. Na zewnątrz najdobitniej może ilustruje skalę przemian sytuacji tego kraju analiza mapy politycznej, najpierw samodzielności, następnie podporządkowania różnym sąsiednim mocarstwom, a także towarzyszących temu przemian ustrojowych. Pod koniec XV wieku Inflanty były dość luźną strukturą różnych tworów ustrojowych – obszarów pod władzą Zakonu Niemieckiego (jego inflanckiej gałęzi), poszczególnych władztw biskupich (arcybiskupa ryskiego, biskupa ozylskiego, dorpackiego i mniej samodzielnego, należącego do Zakonu, biskupa kurońskiego), wreszcie: cieszącej się stosunkowo dużą niezależnością Rygi³. Warto tu odnotować, co jest nie bez znaczenia, że władza w Inflantach miała przeważnie charakter duchowny (Zakon Niemiecki, biskupi), natomiast właśnie na przełomie XV i XVI wieku, w początkach rządów mistrza krajowego w latach 1494–1535 Woltera von Plettenberga, Zakon Niemiecki był już czynnikiem dominującym w kraju, przy czym dość niezależnym od osłabionej po II pokoju toruńskim (1466) centrali w Prusach. Inflanty były więc niezależnym krajem i stan ten utrzymał się do połowy XVI wieku.

Inflanty były jednak przedmiotem zainteresowania sąsiednich mocarstw, przede wszystkim państw jagiellońskich oraz Moskwy. Kryzys

w *Rzeczypospolitej*, [w:] *Spółeczeństwo Staropolskie*. Seria nowa, t. 1: *Spółeczeństwo a polityka*, Warszawa 2008, s. 115–136; idem, *Szlachta inflancka w dawnej Rzeczypospolitej – grupa zintegrowana czy odrębna?* (w druku); idem, *Wasale, baronowie, panowie bracia. Szlachta inflancka, kurlandzka i piltyńska wobec Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.* (w druku).

³ H. von zur Mühlen, *Livland von der Christianisierung bis zum Ende seiner Selbständigkeit (etwa 1180–1561)*, [w:] *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*, hrsg. von G. von Pistohlkors, Berlin 1994, s. 26–172; *Inflanty w średniowieczu. Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów*, red. M. Biskup, Toruń 2002.

nadszedł wraz z najazdem Iwana Groźnego w końcu lat pięćdziesiątych XVI wieku. Rozpoczął on serię wydarzeń, które doprowadziły do upadku niezależności Inflant, ich podziału i podporządkowania sąsiednim potencjom. W pierwszej, trwającej ćwierć wieku tzw. wojnie inflanckiej (1558–1583) zwycięsko ze zmagania o tę ziemię wyszła Rzeczpospolita, która po wojnach Stefana Batorego opanowała większość dawnych Inflant. Jedyne północna Estonia znalazła się pod władzą Szwecji, Ozylia zaś była podporządkowana Danii. Gdy jednak Szwecja traktatem w Stołbowie (1617) odepchnęła od Bałtyku Moskwę, rozpoczęła ekspansję na południe. Wojna toczona przez Gustawa Adolfa przeciwko Rzeczypospolitej w latach dwudziestych, z kluczowym zdobyciem w 1621 roku Rygi, doprowadziła do opanowania większości Inflant zadźwińskich przez Szwedów. Przy Rzeczypospolitej pozostała tylko południowo-wschodnia część z Dyneburgiem oraz, leżąca na południe od Dźwiny, lenna Kurlandia (dzierzona przez następców ostatniego mistrza krajowego Zakonu Niemieckiego w Inflantach, Gottharda Kettlera), a także niewielki powiat piltyński.

Niespełna sto lat później, w wyniku Wielkiej Wojny Północnej, Szwecję w Inflantach zastąpiła Rosja Piotra I, która kilkadziesiąt lat później, już za Katarzyny II, w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej opanowała południowe obszary, związane dotąd z państwem polsko-litewskim (Inflanty Polskie, Kurlandię i Piltyń), jednocząc ostatecznie na ponad stulecie dawne Inflanty jako tzw. prowincje bałtyckie pod berłem carów.

Rozpad średniowiecznej konfederacji inflanckiej około 1560 roku wywołał ciąg procesów politycznych, nowe podziały kraju i podporządkowywanie całości lub części Inflant kolejno różnym sąsiadującym z nimi mocarstwom, aspirującym do panowania nad strefą Morza Bałtyckiego. Dynamika nowożytnych dziejów kraju była z pewnością czynnikiem istotnie wpływającym na mobilność różnych warstw społecznych.

Zmiany polityczne i konflikty zbrojne ciągnęły za sobą zmiany gospodarcze, choćby ze względu na zniszczenia, jakie niosły ze sobą wojny, ale też ze względu na włączanie Inflant do systemów gospodarczych poszczególnych metropolii, od których były one uzależniane. Inflanty miały przede wszystkim istotne znaczenie gospodarcze, a to ze względu na położenie komunikacyjnie ważne dla prowadzeniu handlu w strefie Morza Bałtyckiego. Wystarczy tu przytoczyć znaczenie rzeki Dźwiny z jej ujściem w Rydze dla

eksportu z północnych terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwłaszcza zboża, co można porównać ze znaczeniem Wisły z Gdańskiem dla Polski. Przez Inflanty przebiegał najbliższy możliwy szlak dostępu do Bałtyku dla rosnącego w siłę państwa moskiewskiego czy rosyjskiego, co istotnie zaważyło na losach kraju w epoce nowożytnej. Owe uwarunkowania ekonomiczne były też istotnym czynnikiem wpływającym na mobilność w różnych płaszczyznach.

Ważnym czynnikiem w rozwoju nowożytnych Inflant było szybkie i skuteczne zwycięstwo reformacji, które dokonało się jeszcze przed ostatecznym rozpadem konfederacji inflanckiej, w latach dwudziestych i trzydziestych XVI wieku. Była to zmiana świadomościowa o ogromnych konsekwencjach społecznych, politycznych i zwłaszcza ustrojowych. Ponieważ na średniowieczny system ustrojowy Inflant składały się władztwa kościelne, jak w soczewce skupiał się tu – w perspektywie społecznej i politycznej – kryzys Kościoła katolickiego, który prowadził do wybuchu i rozwoju reformacji, zwłaszcza w krajach kulturowo i językowo niemieckich. Chociaż arcybiskupstwo ryskie pozostawało aż do lat sześćdziesiątych XVI wieku ważną instytucją na terenie Inflant, ostatni arcybiskup ryski Wilhelm von Hohenzollern, syn Fryderyka von Ansbach i Zofii Jagiellonki, brat Albrechta Hohenzollerna, protestanckiego księcia Prus, był *de facto* luteraninem. Najpierw został (1529) koadiutorem, od 1539 roku arcybiskupem, co wyraźnie pokazywało, że arcybiskupstwo bardziej niż zadaniem duszpasterskim było raczej atrakcyjnym władztwem dla przedstawiciela ważnego rodu książęcego, niezależnie od jego religijnego zaangażowania. Wilhelm próbował zresztą zostać, chociaż bezskutecznie, także biskupem ozylskim, by skupić większy zakres władzy na terenie Inflant.

W przypadku tego ostatniego – biskupstwa ozylskiego – więcej szczęścia miał inny „zbieracz” godności biskupich, Johann von Münchhausen, biskup ozylski i kurlandzki w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XVI wieku. Nie pochodził on z Inflant, wcześniej był prawdopodobnie kanonikiem w Bremie. Jest to postać, której przyglądałem się nieco bliżej ze względu na badania nad genezą powiatu piltyńskiego⁴. Znamienny jest

⁴ B. Dybaś, *Na obrzeżach Rzeczypospolitej. Sejmik piltyński w latach 1617–1717 (z dziejów instytucji stanowej)*, Toruń 2004.

fakt, że dzierżył on dwa biskupstwa – raczej stawia to pod znakiem za-
pytania jego misję duszpasterską, a wskazuje, że chodziło o gromadzenie
dóbr i władzy na terenie przeżywających kryzys Inflant. Uzyskawszy naj-
pierw biskupstwo kurlandzkie w latach 1540–1541, biskupstwo ozylskie
nabył rok później za długi od poprzednika (który – oficjalnie – skorzystał
z prawa nominowania swojego następcy). Już w połowie lat pięćdziesią-
tych XVI wieku, czując narastający kryzys, planował odsprzedanie obu
biskupstw królowi duńskiemu. Zostało to przyspieszone przez wybuch
wojny i postępy wojsk Iwana Groźnego. Ostatecznie Münchhausen
odsprzedał w 1559 roku biskupstwo ozylskie za 30 tys. talarów królo-
wi duńskiemu Fryderykowi (jako uposażenie dla królewskiego brata
Magnusa, którego król wołał oddalić z kraju). Magnus i Münchhausen
dogadali się wkrótce w sprawie drugiego biskupstwa, które Magnus na-
był od Münchhausena latem 1560 roku za 9200 talarów. Johann von
Münchhausen, wzmocniony sporą sumą, wrócił do Niemiec, skąd po-
chodził, porzucił stan duchowny, przeszedł na luteranizm i ożenił się.
Zmarł w 1572 roku.

Zarówno przykład Wilhelma Hohenzollerna, jak i Johanna von
Münchhausen, pokazują w dość specyficzny sposób, jak reformacja mo-
gła wpływać na mobilność przedstawicieli – zwłaszcza wyższych – warstw
szlacheckich, stwarzając poniekąd nowe możliwości awansu czy przynaj-
mniej zmieniając jego formułę. Johann von Münchhausen pochodził
z rodu raczej średniej szlachty z północnych Niemiec, z okolic Verden
i Minden (między Bremą a Hanowerem). Swego rodzaju „okazja” przycią-
gnęła go do Inflant, ale po dwóch dekadach, solidnie wzbogacony, wrócił
do ojczyzny. Wilhelm von Hohenzollern był przedstawicielem rodu panu-
jącego, arcybiskupstwo ryskie stało się poniekąd sekundogeniturą jednej
z gałęzi Hohenzollernów, skoro starszy Albrecht został księciem pruskim.
Taki rozwój sytuacji jak w Prusach nie stał się udziałem Hohenzollernów
w Inflantach, jednak beneficjentem analogicznego procesu w Inflantach
stał się ostatni mistrz krajowy Zakonu Niemieckiego, Gotthard Kettler,
który – podobnie jak Albrecht Hohenzollern w Prusach – otrzymał po-
łudniową część Inflant, Kurlandię jako lenno od króla polskiego i zało-
żył dynastię panującą do początków XVIII wieku. Tu warto nadmienić,
że status społeczny rodu, z którego wywodził się Kettler, był zbliżony do

pozycji von Münchhausena, co poniekąd daje skalę możliwych awansów w ówczesnych Inflantach, oczywiście aż na taką skalę raczej wyjątkowych⁵.

Przykłady te dają jednak pewne wyobrażenie o mobilności szlachty na obszarze Inflant, nie tylko w kategoriach przestrzennych, ale też społecznych, z wyraźnym tłem reformacji i konfesji augsburskiej, która stała się w kraju dominującym wyznaniem, co zostało potwierdzone w *Privilegium Sigismundi Augusti* z 28 XI 1561 roku⁶. Znaczenie tego aktu było jednak szersze. W sferze społecznej jednym z ważniejszych następstw rozpadu dawnych średniowiecznych Inflant było ukształtowanie się (przede wszystkim właśnie na podstawie *Privilegium Sigismundi Augusti*) szlachty inflanckiej jako grupy, która – wywodząc się ze średniowiecznych wasali – na mocy tego aktu otrzymała dzierżone dotąd na prawie lennym dobra we władanie dziedziczne, z pełną władzą nad mieszkającymi w tych dobrach chłopami. W tym sensie *Privilegium Sigismundi Augusti* stało się fundamentem społecznej pozycji szlachty na terenie Inflant aż po wiek XIX. Jeśli więc używamy ogólnego pojęcia „szlachta inflancka”, to punktem wyjścia i uzasadnieniem dla niego jest właśnie ów akt, przy całej świadomości zróżnicowań statusu szlachty w różnych regionach Inflant.

Z pewnością mobilność leżała już u podstaw procesów powstania szlachty inflanckiej, ponieważ u progu epoki nowożytnej była to stosunkowo niedawno powstała grupa, rozwinięta z wasali, którzy na tereny inflanckie napływali przede wszystkim z Niemiec, częściowo z krajów skan-

⁵ Na temat rzekomych dynastycznych aspiracji starostów piltyńskich z rodu Maydell zob. B. Dybaś, *Nowa dynastia? O rzekomych aspiracjach dynastycznych starostów piltyńskich w XVII wieku*, [w:] *Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 51–60.

⁶ Ostatnio przywilej po łacinie i w niemieckim tłumaczeniu został opublikowany w: *Kurland. Vom polnisch-litauischen Lehnherzogtum zur russischen Provinz. Dokumente zur Verfassungsgeschichte 1561–1795*, Hrsg. E. Oberländer, V. Keller, Paderborn 2008, s. 72–93. Na temat dokumentu zob.: E. E. Aidnik, *Zur Geschichte des Privilegiums Sigismundi Augusti für die livländische Ritterschaft vom 28. November 1561*, „Historische Zeitschrift” 1938, Bd. 157, H. 1. Por. też omówienie przywileju i jego tekst w polskim tłumaczeniu: A. Jankiewicz, *Inflanty i Księstwo Kurlandii i Semigalii – inflanckie „Prusy” trochę inaczej – parę uwag o zapomnianej Unii Wileńskiej 1561 roku*, [w:] *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. 20, Warszawa 2013, s. 19–42.

dynawskich praktycznie dopiero od XIII wieku. Nie była to więc grupa autochtoniczna⁷.

Privilegium Sigismundi Augusti było aktem fundującym *de iure* szlachtę inflancką, nie tworzyło jednak *de facto* solidnych warunków jej stabilizacji, bo takich warunków nie była w stanie stworzyć w tym momencie Rzeczpospolita polsko-litewska. Wydarzenia polityczne i wojenne wokół Inflant w kolejnych latach bardzo szybko podważyły traktaty wileńskie z listopada 1561 roku. Odzyskanie dwadzieścia lat później większej części Inflant *manu militare* przez Stefana Batorego sprawiło, że także w ramach Rzeczypospolitej inaczej zaczęto je organizować, odchodząc od zasad sformułowanych w *Privilegium Sigismundi Augusti* oraz w drugim akcie z 1561 roku, tzw. *Pacta Subiectionis*⁸. Dalsze wydarzenia – opanowanie Inflant zadźwińskich przez Szwecję, później przez Rosję – sytuację tę tylko komplikowało.

Niezależnie jednak od dalszych burzliwych losów Inflant i szlachty inflanckiej, świadomość istnienia *Privilegium Sigismundi Augusti* i znaczenia tego aktu zwłaszcza dla tutejszej szlachty była w Inflantach ciągle obecna. Z czasem jednak dokument ten stał się raczej czymś w rodzaju mitu założycielskiego, punktem odniesienia dla szlachty inflanckiej, niezależnie od tego, jakie obszary dawnych Inflant zamieszkiwała. Znamiennym przykładem jest tu szlachta piltyńska, ukształtowana już po wydaniu *Privilegium Sigismundi Augusti*, w efekcie nadań na terenie dominium kurlandzkiego poczynionych przez księcia Magnusa duńskiego

⁷ O wasalach w średniowiecznych Inflantach zob.: H. von zur Mühlen, op. cit., s. 111–119; H. Neuschäffer, *Die Vasallen und die späteren Angehörigen der baltischen Ritterschaften*, [w:] *Sozialgeschichte der baltischen Deutschen*, hrsg. von W. Schlau, Köln 2000, s. 109–138; w literaturze polskiej J. Kostrzak, *Narodziny ogólnoinflanckich zgromadzeń stanowych od XIII do połowy XV wieku*, Warszawa–Poznań–Toruń 1985, s. 41–50.

⁸ Na temat przekształceń statusu ustrojowego Inflant w ramach Rzeczypospolitej w XVI i XVII w., w tym pozycji szlachty, zob. E. Kuntze, *Organizacja Inflant w czasach polskich*, [w:] *Polska a Inflanty*, wyd. J. Borowik, Gdynia 1939 [Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego, t. 34, seria Baltikum, z. 14], s. 1–53; E. Tarvel, *Stosunek prawno-ustrojowy Inflant do Rzeczypospolitej oraz ich ustroj administracyjny w l. 1561–1621*, „Zapiski Historyczne” 1969, t. 34, z. 1, s. 49–77; B. Dybaś, *Terytoria inflanckie w ramach Rzeczypospolitej (1561–1795)*, [w:] *Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. Państwo czy wspólnota?*, red. B. Dybaś, P. Hanczewski, T. Kempa, Toruń 2007, s. 179–192.

go w latach sześćdziesiątych XVI wieku. Świadomość tego ustrojowego „defektu” była bardzo rozpowszechniona wśród Piltyńian, którzy dążyli do tego, by zostali objęci albo przywilejem z 1561 roku, albo zbliżonymi do niego regulacjami⁹. Chodziło przede wszystkim o przeprowadzenie alodyfikacji dóbr, czyli uczynienia ich dziedzicznymi, m.in. po to, by uchronić się przed ewentualnymi zabiegami rewindykacyjnymi ze strony Kościoła katolickiego¹⁰. Szczególnie dobrze widać to w przypadku unii z Kurlandią, zawartej w 1685 roku, ale także w późniejszych zabiegach wobec władz Rzeczypospolitej, aż po postanowienia sejmu 1768 i 1793 roku¹¹. Także szlachta Inflant szwedzkich w jej sporach z dążącym do absolutyzmu królem Karolem XI w końcu XVII wieku odwoływała się do *Privilegium Sigismundi Augusti*, wskazując ów dokument jako dowód na prawne dziedziczne dzierżenie dóbr, które ewentualnie miałyby podlegać redukcjom¹². Przywilej Zygmunta Augusta był swoistą kotwicą statusu i świadomości szlachty inflanckiej, zwłaszcza wobec burzliwych losów całego tego kraju w epoce wczesnonowożytnej. Dość powiedzieć, że nawet spolonizowana szlachta inflancka w Inflantach Polskich kilkakrotnie w postanowieniach swojego sejmiku w Dyneburgu domagała się potwierdzenia postanowień przywileju z 1561 roku¹³, a co jeszcze ciekawsze, *Privilegium Sigismundi Augusti* było podstawą do układów

⁹ B. Dybaś, *Wokół przywilejów piltyńskich. Przyczynek do pozycji szlachty inflanckiej w Rzeczypospolitej*, passim.

¹⁰ Idem, *Na obrzeżach Rzeczypospolitej*; por. też idem, *Dominium piltyńskie czy powiat piltyński? Przyczynek do polityki konfesyjnej państwa polsko-litewskiego w Inflantach w XVII wieku*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku) [Profesorowi Andrzejowi Rachubie przyjaciele i sympatycy]*, red. S. Górzyński i M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 131–145.

¹¹ Idem, *Na obrzeżach Rzeczypospolitej*; por. też idem, *Unia kurlandzko-piltyńska w drugiej połowie XVII wieku*, „Zapiski Historyczne” 2002, t. 67, z. 2, s. 27–57.

¹² Idem, *Johann Reinhold Patkul (1660–1707) – między państwem absolutnym a państwem stanowym*, [w:] *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*, red. Z. Anusik, Łódź 2007, s. 403–412.

¹³ Idem, *Wasale, baronowie, panowie bracia. Szlachta inflancka, kurlandzka i piltyńska wobec Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.* (w druku).

zawartych w 1710 roku przez szlachtę inflancką i estońską z carem Piotrem I¹⁴.

Ten stosunek do *Privilegium Sigismundi Augusti* szlachty inflanckiej rozumianej najszerszej, z różnych obszarów dawnych, średniowiecznych Inflant, można uznać za bardzo znamienny dla naszych rozważań. Jeśli więc uznamy, że cechą charakterystyczną szlachty terytoriów inflanckich w epoce nowożytnej były z jednej strony wysoki poziom mobilności, zarówno w sensie terytorialnym, geograficznym, jak i społecznym (a więc horyzontalnie i wertykalnie), a z drugiej strony naturalne w tej sytuacji dążenie do stabilizacji, to podsumowując, możemy wymienić następujące czynniki tych procesów.

Pierwszym były dłuższe lub krótsze, mniej lub bardziej trwałe, obejmujące większą lub mniejszą część kraju związki polityczne z sąsiednimi mocarstwami (lub podporządkowanie im): z Polską i Litwą, z Danią, ze Szwecją, wreszcie ostatecznie z Rosją. Związki te generowały różnego rodzaju interakcje między metropolią a prowincją. Przed wielu laty Jürgen Heyde skonstruował ciekawy model w relacjach między szlachtą inflancką a Koroną na przykładzie Rzeczypospolitej i Szwecji, składający się z trzech faz: a) opanowywania prowincji, gdy szlachta inflancka jest partnerem Korony (Zygmunt August, Karol Sudermański), b) umacnianie panowania, gdy Korona ogranicza pozycję szlachty (Stefan Batory, Gustaw Adolf), c) „prowincjonalizacji”, gdy następuje ponowne dopuszczanie lokalnych stanów do wpływu na losy prowincji (Zygmunt III Waza, królowa Krystyna)¹⁵. W owych relacjach istotną rolę odgrywały różnego rodzaju walory szlachty inflanckiej (na przykład jej niezatraczone od średniowiecza walory militarne rycerzy walczących w obronie chrześcijaństwa), które czyniły z niej atrakcyjnego partnera dla metropolii jako żołnierzy czy urzędników. Inflantczycy odgrywali dużą rolę na przykład

¹⁴ Por. ostatnią publikację: *Die baltischen Kapitulationen von 1710. Kontext – Wirkungen – Interpretationen*, K. Brüggemann, M. Laur, P. Piirimäe (Hg.), Köln–Weimar–Wien 2014.

¹⁵ J. Heyde, *Zwischen Kooperation und Konfrontation: Die Adelpolitik Polen-Litauens und Schwedens in der Provinz Livland 1561–1650*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung” 1998, H. 47/4, s. 544–567, tu s. 545.

w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej¹⁶ i Szwecji. Szczególnie silnie jednak zaznaczyli się w strukturach państwowych, w armii i biurokracji Rosji, będąc w jakimś sensie jednym z głównych motorów okcydentalizacji tego kraju. Tego typu procesy bywały równoznaczne z powstawaniem mechanizmu „wysysania” z kraju części szlachty, która wtapiała się w elity metropolii. Bywały jednak też nader spektakularne powroty. Najbardziej efektywnym przykładem może tu być Johann Ernest Biron, który poniekąd za swoje różnorodne zasługi w Rosji za panowania carycy Anny („bironowszczyzna”) został wynagrodzony księstwem kurlandzkim po wymarciu Kettlerów.

Drugim ważnym czynnikiem było powstawanie na terenie Inflant nowych tworów państwowych lub parapaństwowych, w których szlachta często uzyskiwała pozycję elity społecznej i politycznej, chociaż niekiedy odbywało się to – jak w przypadku Kurlandii – w sporze z lokalnym władcą. Być może Kurlandia jest tu przykładem szczególnym, bo ów spór z książętami utrudniał awans szlachty, która musiała o swoją pozycję walczyć. Z drugiej strony konflikt ów był czynnikiem mobilizującym, w rezultacie jednak prowadzącym do wzmocnienia pozycji szlachty. Momentem przełomowym były tu wydarzenia lat 1615–1617 i wydana w tym ostatnim roku *Formula Regiminis*, rodzaj nowej konstytucji (nadanej przez komisję Rzeczypospolitej), radykalnie wzmocniającej pozycję szlachty kurlandzkiej¹⁷. Jeszcze bardziej pozycję tę wzmocnił kryzys

¹⁶ A. Rachuba, *Udział „Inflantczyków” i oficerów cudzoziemskiego pochodzenia w życiu publicznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569–1732*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 431–442; por. też idem, *Oficerowie armii litewskiej z armii szwedzkiej i oficerowie armii szwedzkiej z armii litewskiej w latach 1655–1660*, [w:] *Wojny północne w XVI–XVIII wieku*, red. B. Dybaś, Toruń 2007, s. 151–163.

¹⁷ M. Balcerk, *Mord w Mitawie w 1615 roku i jego konsekwencje*, „Przegląd Historyczny” 2008, t. 99, z. 4, s. 603–618; na temat społeczno-ustrojowych ustaleń *Formulae Regiminis* z 1617 r. i uzyskanych w efekcie tego uprawnień szlachty kurlandzkiej zob. B. Dybaś, *Landrat, Oberrat, Starosta. Die adeligen Beamten in den livländischen Provinzen der polnisch-litauischen Republik*, [w:] *Die Anatomie frühneuzeitlicher Imperien. Herrschaftsmanagement jenseits von Staat und Nation*, S. Wendehorst (Hrsg.), Berlin–München–Boston 2015, s. 211–226, tu s. 218–222.

i ostatecznie wymarcie dynastii Kettlerów w XVIII wieku¹⁸. Kurlandia była oczywiście tworem państwowym dość samodzielnym, chociaż oficjalnie lennem Rzeczypospolitej. Wydaje się jednak, że z podobną aktywnością szlachty mieliśmy do czynienia w przypadku kształtowania się struktur ustrojowych *de facto* w ramach państwa polsko-litewskiego, jak powiat piltyński, gdzie w ciągu półwiecza między 1570 a 1620 rokiem możemy mówić o ukształtowaniu się szlachty jako odrębnej grupy¹⁹, czy zwłaszcza Inflant Polskich, gdzie od drugiej połowy XVII wieku możemy mówić o kształtowaniu się i rozwoju szlachty inflanckiej już ściśle na wzór szlachty polskiej i litewskiej²⁰. Ogólnie rzecz biorąc, wszystkie te procesy dokonywały się w orbicie wpływów polsko-litewskiej Rzeczypospolitej, w której szlachta była czynnikiem dominującym i także we wszystkich tych twórcach mamy do czynienia z sytuacją i procesem kształtowania się faktycznej dominacji szlachty. Podobną sytuację obserwować możemy w jakimś zakresie w przypadku Inflant szwedzkich w drugiej połowie XVII wieku, gdy opozycja przeciwko szwedzkiemu absolutyzmowi i redukcjom doprowadziła do podpisania w sierpniu 1699 roku kapitulacji inflanckich buntowników na czele z Johannem Reinholdem Patkulem z królem polskim Augustem II. W kapitulacji tej, jak staram się to wykazać w innym miejscu²¹, został zawarty koncept stworzenia swego rodzaju szlacheckiej republiki na terenie ówczesnych szwedzkich Inflant, w opozycji także do Rygi. Koncepcja ta nie została oczywiście zrealizowana, ale pokazuje pewną interesującą tendencję do tworzenia na terenie Inflant

¹⁸ Ł. Kądziela, *Spór szlachty kurlandzkiej z księciem Piotrem Bironem w okresie Sejmu Czteroletniego*, [w:] idem, *Od konstytucji do insurekcji. Studia nad dziejami Rzeczypospolitej w latach 1791–1794*, Warszawa 2011, s. 59–123, tu s. 59–71.

¹⁹ B. Dybaś, *Der Piltener Adel im 16. und 17. Jahrhundert. Die Entstehung einer Adelsnation (Skizze über die Piltener Privilegien)*, [w:] *Das Leben auf dem Lande im Baltikum*, Jürgen Heyde (Hrsg.), Lüneburg 2012, s. 43–65.

²⁰ Idem, *Uwagi na temat elity województwa inflanckiego w XVII–XVIII wieku, passim*; jest to kontynuacja procesów zapoczątkowanych na przełomie XVI i XVII w. (E. Kuntze, op. cit., *passim*; E. Tarvel, op. cit., *passim*).

²¹ Idem, *Johann Reinhold Patkul (1660–1707) – między państwem absolutnym a państwem stanowym*, [w:] *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*, red. Z. Anusik, Łódź 2007, s. 403–412.

takich ustrojowych tworców z dominacją szlachty, przy czym rozstrzygającym był tu wzór idący z Rzeczypospolitej.

Trzecim czynnikiem były wydarzenia wojenne rozgrywane się na terenie Inflant w epoce nowożytnej. Ze względu na swoje strategiczne położenie kraj ten przez ponad półtora stulecia epoki tzw. wojen północnych, między połową XVI wieku a 1721 rokiem, trapiiony był co kilkadziesiąt lat gwałtownymi i wyniszczającymi konfliktami zbrojnymi. Konflikty te jednak tworzyły, po pierwsze, warunki i pole aktywności militarnej dla szlachty inflanckiej, która wojaczkę miała we krwi. Po drugie, oczywiście konflikty wymagały opowiedzenia się po którejś ze stron, a wybory te często miały istotny wymiar ideowy i konfesyjny, skoro w zmaganiach o Inflanty uczestniczyła zarówno prawosławna Moskwa, postrzegana przede wszystkim jako katolicka Rzeczpospolita i oczywiście luterkańska Szwecja, religijnie Inflantczykom (teoretycznie) najbliższa²². Po trzecie wreszcie, wojny wywierały często istniejące stosunki społeczne i gospodarcze, tworzyły nowe możliwości osadnicze, nowi panujący chcieli zazwyczaj mieć „swoich” przedstawicieli w kluczowych miejscach kraju, by dać skuteczny odpór ewentualnym zagrożeniom. To otwierało drogi awansu dla szlachty i pozyskiwania dóbr.

Reasumując, wszystkie te okoliczności wyzwały dużą aktywność szlachty inflanckiej, powodując czy wręcz wymuszając jej mobilność na różnych płaszczyznach. Z drugiej strony ta duża aktywność, będąca

²² Tu pojawia się oczywiście jedno z ważniejszych i ciekawszych pytań nowożytnych dziejów Inflant o tzw. „złe polskie czasy” *versus* „dobre czasy szwedzkie”, a w tym kontekście – pytanie, czy w obliczu polityki kontrreformacyjnej, zainicjowanej w Inflantach przez Stefana Batorego i Zygmunta III Wazę, mieliśmy do czynienia w momencie wybuchu wojny polsko-szwedzkiej z początkiem XVII w. z automatycznym przechodzeniem szlachty inflanckiej na stronę szwedzką. Znamienny jest tu poniekąd tytuł jednej z głównych prac odnoszących się do kontrreformacji w Inflantach: G. Kleeberg, *Die polnische Gegenreformation in Livland*, Leipzig 1931; por. też w tej kwestii: A. Loit, *Die baltischen Länder im schwedischen Ostseereich*, [w:] *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*, hrsg. von A. Loit u. H. Piirimäe, Stockholm 1993, s. 63–85; por. też próbę rewizji dominujących poglądów: G. Straube, *Die „polnische Gegenreformation” in Livland – Ziele und Realitäten*, [w:] *Prusy i Inflanty między średniowieczem a nowożytnością. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. B. Dybaś, D. Makilla, Toruń 2003, s. 117–123.

wynikiem ogólnej niestabilności dziejów kraju w czasach nowożytnych, generowała też parcie i zdolność kształtowania nowych struktur społeczno-ustrojowych, które w niespokojnych czasach mogłyby tę stabilność zapewnić, a nawet ugruntować dominującą pozycję szlachty jako czynnika politycznego w kraju czy w jego poszczególnych częściach.

